

IRYNA DURKALEVYCH¹
Katedra Polityki Edukacyjnej
Lwowski Wojewódzki Instytut Edukacji Podyplomowej Pedagogicznej

PROJEKCYJNY OBRAZ, SIEBIE MŁODZIEŻY Z RODZIN EMIGRANTÓW ZAROBKOWYCH

The Projective Self-Image of the Youth from Labor Migrant Families

Abstract

The article presents the results of empirical research on the self image of youth from different types of families: the full family, temporarily incomplete (labor migration) family and permanently incomplete (divorced) families obtained using the projection method "Draw – a – Family Test". Comparison of the results obtained by youth from different types of family allows a wider insight into the specificity of today's functioning of labour migrant family and youth growing up in such kind of families. The study was conducted with the participation of 183 adolescents (92 girls, 91 boys, 14 – 17 years old) from the western areas of Ukraine (Lviv region). The final part of the article contains the main conclusion from empirical research.

Key words: labor migration, family, self image, adolescence, Ukraine.

WPROWADZENIE

Współczesne przemiany społeczno-ekonomiczne powodują szereg zmian w zakresie funkcjonowania rodziny. Szczególnie aktualną kwestią w tym kontekście wydaje się być kwestia długotrwałych wyjazdów rodziców do pracy zarobkowej oraz pozostawienie przez nich dorastających dzieci w kraju pochodzenia. Problem emigracji zarobkowej oraz szeroki zakres towarzyszących mu zjawisk, między innymi w postaci skutków wyjazdu rodzica (rodziców) dla funkcjonowania całej rodziny, i poszczególnych jej członków – to jeden z aktualnych tematów we współczesnym dyskursie pedagogicznym (Walczak, 2008; Kozdrowicz, 2008), socjologicznym (Danilewicz, 2010; Kawczyńska-Butrym, 2008) oraz psychologicznym (Gorbanjuk, 2011). Niemniej jednak widoczny jest brak badań psychologicznych przede wszystkim nad specyfiką oddziaływania długotrwałej rozłąki emigracyjnej na dorastającą młodzież.

¹ Adres do korespondencji: ira.durkalevych@gmail.com

Według Fielda pozytywnie funkcjonująca rodzina, prawidłowo spełniająca swoje zadania i role, występuje jako rodzina związków. Do charakterystycznych cech owego modelu rodzinnego należą: (1) odpowiedzialność rodziców (można na nich polegać); (2) szanowanie prawa i uczuć innych, szanowanie innego jako osoby; (3) członkowie rodziny zachęceni są do odkrywania swoich talentów i zdolności (zachęcanie do samorozwoju); (4) silny małżeński związek; (5) rodzice obserwują i poznają swoje dzieci (dostrzegają i wspierają rozwój osobowości dziecka); (6) towarzyszą swoim dzieciom niezależnie od ich wieku; (7) stale dbają o utrzymanie struktury rodziny. Z kolei dzieci, wychowujące się w rodzinie związków, cechuje poczucie bezpieczeństwa, pewność siebie, trwają one w stabilnym i spójnym środowisku, są chronione, nie martwią się z powodu zagrożeń, np. w postaci rozpadu rodziny czy nieprawidłowego wypełniania obowiązków rodzicielskich, nie muszą także „zajmować się problemami dorosłych, nad którymi nie mają kontroli i które mogą na nich wywierać negatywny wpływ” (Field 1996, s. 38). Dzieci, które swoje doświadczenie życiowe wynoszą z rodziny związków, czują się bardziej przygotowane do samodzielnego życia, są pewne siebie oraz odpowiedzialne.

Ponowoczesność stawia przed instytucją rodziny nowe wyzwania. Rodzina jako system uwikłany w różnorakie konteksty społeczno-kulturowe, religijne, polityczno-ekonomiczne nie może nie reagować na zachodzące w nich zmiany, ulegając licznym modyfikacjom w zakresie struktury, pełnionych ról, istniejących w niej więzi i funkcji (Dyczewski, 2009; Plopa, 2005). Wielu badaczy zalicza emigrację zarobkową rodziców do czynników dezorganizujących życie małżeńskie i rodzinne (Walczak, 2008; Sullivan, 2009). W ostatnim dwudziestolecu wzrosło zjawisko migracji zarobkowej na świecie (Bera, 2008; Chuang, Gielen, 2009; Parreñas, 2010), w tym także na Ukrainie (Marienko, 2006; Sullivan, 2009; Szokała, 2009). Omalwiając specyfikę ukraińskiej emigracji zarobkowej, warto podkreślić jej tendencję do nasilenia się. Ukraińscy badacze problemów migracyjnych twierdzą, iż oficjalnie liczba legalnie emigrujących osób sięgnęła 4,5 mln. Ukraińców, nieoficjalnie – 7-10 mln. Liczba dzieci pozostawionych przez emigrujących rodziców sięga 3,5 mln (ZAHIDNET, 2011). Chroniczna niewydolność ekonomiczna państwa powoduje, iż rodzina rozpatruje delegację jednego (lub obojga) z rodziców za granicę jako końcowy środek rozwiązania problemów finansowych. Choć emigracją zarobkową objęte są wszystkie regiony Ukrainy, to największego rozmachu nabrała ona jednak na zachodnich terenach tego kraju. Udział wyjeżdżających kobiet, zwłaszcza z zachodnich terenów Ukrainy, jest wyższy w porównaniu z mężczyznami, i taka tendencja utrzymuje się od lat. Migracja zarobkowa Ukraińców narasta i wiąże się z licznym pozostawieniem dzieci w kraju pochodzenia.

Szereg badaczy wskazuje, że zachodzące zmiany społeczne mogą mieć negatywny wpływ na rodzinę, zwłaszcza osób w niej dorastających. „Gwałtowność i intensywność zachodzących współcześnie zjawisk społecznych, niestabilność środowisk, w których rozwija się jednostka, w tym przede wszystkim (choć nie tylko) rodziny, powodują trudności w budowaniu tożsamości rodzinnej i osobowej (zwłaszcza w pierwszym z wymienionych wymiarów)” (Harwas-Napierała, 2010, s. 12). Oddziaływanie rodziny na rozwój jednostki może przebiegać dwutorowo: przez stwarzanie warunków zdobywania doświadczenia oraz za pomocą przekazy-

wania wzorców, narzędzi i sposobów opracowywania doświadczeń w aspekcie poznawczym, emocjonalnym i kategorialnym (wartościującym), a opracowane w tych aspektach doświadczenia wchodzi w skład tworzących się struktur psychicznych, w tym także tożsamości lub mogą być w te struktury wbudowane w późniejszych okresach (Harwas-Napierała, 2010).

Okres adolescencji ściśle wiąże się z funkcjonowaniem jednostki dorastającej w środowisku trzech podstawowych światów społeczno-kulturowych, jakimi są rodzina, szkoła i grupa rówieśników (Goodman, Scott, 2000). Badacze zwracają uwagę na szczególnie ważną rolę relacji osób dorastających z rodzicami, twierdząc, iż młodzież w tym okresie odczuwa bliskość względem rodziców (Pipp i in., 1985). Bee (2004) określa tę sytuację jako paradoksalną, podkreślając, iż „mimo zwiększenia dystansu i tymczasowego wzrostu napięć rodzinnych, wewnętrzne emocjonalne przywiązanie nastolatka do rodziców pozostaje silne” (s. 373). Jak świadczą liczne badania, rodzice nadal pozostają jednym z kluczowych (obok środowiska rówieśniczego i szkolnego) punktów odniesień, odgrywając znaczącą rolę w procesie podtrzymywania (vs. hamowania) różnorodnych źródeł emocjonalnego, poznawczego oraz zachowaniowego rozwoju swych dzieci (Vivona, 2000, Kroger, 2000, Pomeranz, Thompson, 2010). Środowisko rodzinne funkcjonuje więc jako przestrzeń gwarantująca (vs. pozbawiająca) poczucie bezpieczeństwa w ciągu całego życiowego cyklu jednostki (Byng-Hall, 1995), podtrzymująca trans-wiekową ciągłość i stabilność bezpiecznego przywiązania (Waters i in., 2000) oraz dostarczająca człowiekowi indywidualnie ukierunkowaną akceptację i miłość (Braun-Gałkowska, 2008). Środowisko rodzinne zaspakaja jedną z najważniejszych potrzeb dziecka – potrzebę przynależności. W tej części artykułu dokonana zostanie próba przedstawienia elementów teorii przynależności Baumeister’a i Leary’ego (1995).

Teoria przynależności zakłada, iż ludzi cechuje wszechobecne dążenie do tworzenia i utrzymywania trwałych, pozytywnych i znaczących relacji międzyludzkich. Potrzeba przynależności rozpatrywana jest jako jedna z podstawowych potrzeb jednostki funkcjonującej w społeczeństwie. Mówi się wręcz o przynależnościowym uwarunkowaniu kultury (1995, s. 498). Realizacja owego dążenia ściśle wiąże się ze spełnieniem dwu podstawowych kryteriów – obecnością częstych satysfakcjonujących interakcji z kilkoma innymi osobami oraz trwałym i stabilnym charakterem owych interakcji. O ile u podłoża znacznej części ludzkich zachowań, emocji i myśli znajduje się właśnie ten podstawowy motyw interpersonalny, o tyle niespełnienie warunków, związanych z aspektem przynależności, wywoływać może ostre poczucie osamotnienia oraz przyczyniać się do różnorodnych schorzeń (Baumeister, Leary, 1995, s. 497). Osoby pozbawione pozytywnych i głębokich relacji interpersonalnych skłonne są do doświadczania negatywnych emocji, cechuje je poczucie lęku, niepokoju, przygnębienia i smutku, czują się zagrożone i wyobcowane (Baumeister, Leary, 1995, s. 506). Do szczególnego zaś nasilania się potrzeby bycia z innymi dochodzi w sytuacjach o wysokim stopniu zagrożenia, takich jak choroba, niebezpieczeństwo czy katastrofy.

Okres dorastania wiąże się z odpowiednim systemem zadań, możliwości, zysków jak również zagrożeń, kryzysów i strat. W literaturze owa faza przejściowa określana jest jako trzecia fundamentalna era w życiu człowieka, cechująca się równo-

ległymi zmianami w strefach *psyche*, *soma* i *polis* (Brzezińska i in., 2008). Każda z tych stref stawia przed nastolatkiem szereg zadań, charakter i jakość rozwiązania których zadecyduje o charakterze i przebiegu następnej fazy cyklu życiowego. Jedno z kluczowych zadań rozwojowych w okresie adolescencji polega mianowicie na zbudowaniu klarownego obrazu siebie.

W artykule przyjmuje się, iż obraz siebie to zorganizowana i spójna konstrukcja pojęciowa (*conceptual gestalt*), złożona ze spostrzeżeń „siebie” czy „ja” oraz ze spostrzeżeń relacji tego „ja” ze światem zewnętrznym i z innymi ludźmi. Do składników tej konstrukcji należą również wartości przypisywane owym spostrzeżeniom. Owa konstrukcja cechuje się elastycznością i zmiennością, lecz „w każdym określonym momencie stanowi pewną całość (...). Można ją sobie uświadamiać, może ona również być nieświadoma. Jest stałym punktem odniesienia dla jednostki, wyznacznikiem jej działań” (Roggers, 1991, s. 32). Według twierdzenia Roggersa, obraz siebie nie ogranicza się do aspektów świadomych, ale również zawiera mniej uświadamiane aspekty. Badacz podkreśla również doniosłość roli innych i otaczającego świata jako elementów składowych obrazu siebie.

Szczególnie docenianymi w zakresie badań obrazu siebie są metody projekcyjne, zwłaszcza – rysunki projekcyjne. Jak zauważa Braun-Gałkowska (2004): „obraz siebie dotyczy także warstwy podświadomej, wyrażający się w testach projekcyjnych, i określanej jako projekcyjny obraz siebie. Obraz siebie tworzy się w interakcjach z innymi ludźmi (s. 16)”. Test rysunku rodziny dostarcza informacji o osobie badanej, jej relacjach rodzinnych, nieświadomych motywach i sposobach zmagania się z sytuacjami trudnymi (Braun-Gałkowska, 2003, s. 87). Z kolei zaś Rysunek rodziny jest testem specjalnie ważnym dla psychologii rodziny, gdyż ujmuje osobowość człowieka na tle relacji rodziny” (Braun-Gałkowska, 2007, s. 76). Istnieją liczne badania jakościowe, podkreślające znaczenie projekcyjnego rysunku do badania rodziny i relacji rodzinnych (zob. M. Braun-Gałkowska, 1991, 2004, 2007). Niemniej brakuje badań dzieci i młodzieży za pomocą rysunku rodziny w sytuacji rozłąki migracyjnej. Do określonej problematyki w polskim dyskursie naukowym nawiązują badania Srebro (1991) (zob. Łaguna, 2002) oraz Gorbaniuk (2011), wykazujące, że migracja zarobkowa ojca ma negatywne konsekwencje dla rozwoju dzieci.

Ukraińską emigrację zarobkową cechują: kobiece oblicze, długotrwały (powyżej 5 lat) oraz nielegalny charakter. Stąd bardzo znaczącą jest kwestia skutków długotrwałej emigracji zarobkowej rodziców (zwłaszcza matki) na funkcjonowanie rodziny oraz osób w niej dorastających.

Celem badania jest poznanie projekcyjnego obrazu siebie młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych.

Hipoteza badawcza: brak pozytywnych, stabilnych relacji z rodzicami powoduje frustrację potrzeby przynależności, prowadząc ku zaburzeniom w sferze emocjonalnej oraz w zakresie relacji rodzinnych młodzieży.

METODA

OSOBY BADANE

Badaniem objęto 183 adolescentów w wieku od 14 do 17 lat ze zróżnicowaniem po 61 osób (30 mężczyzn oraz 31 kobiet) do każdej z badanych grup ze względu na typ rodziny: rodzina pełna, czasowo niepełna (emigrantów zarobkowych) i trwale niepełna (rozwiedziona). Badanie zostało przeprowadzone w warunkach szkolnych i miało dobrowolny oraz anonimowy charakter. W badaniu wzięła udział młodzież z zachodnich terenów Ukrainy (województwo lwowskie). Porównanie trzech badanych grup ze względu na wiek – $F(2, 182) = 0,927$; $p < 0,398$; ni oraz płeć – $\chi^2(2, N = 183) = 0,044$, $p < 0,978$ nie wykazało istotnie statystycznych różnic pomiędzy grupami. Grupa młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych w liczbie 14 osób (23%) dorastała bez ojca, 33 osoby (54,1%) bez matki i 14 osób (23%) bez ojca i matki. Średni czas trwania nieobecności rodzica z powodu emigracji zarobkowej w tej grupie wynosił 7,2 lata. Jak wykazały dane, w większości przypadków (36) rodzice przebywają na emigracji we Włoszech. Mniej w Hiszpanii (9), Czechach (8), Polsce (3), Stanach Zjednoczonych (2), Rosji (2), Austrii (1). W grupie młodzieży z rodzin rozwiedzionych przeważa nieobecność ojca – 58 (95,1%), matki – 1 (1,6%) oraz obydwójga rodziców (3,3%). Średni czas trwania nieobecności rodzica wynosi – 8,5 lat.

NARZĘDZIE

Wielu badaczy zalicza rysunek projekcyjny do bardzo przydatnych metod w poznaniu człowieka (Braun-Gałkowska, 1991, 2004, 2007; Corman, 1964; Nikolskaja, 2003; Oster, Gould, 1999 i in.). Mówiąc o metodzie *Rysunku rodziny* warto zauważyć, że będąc metodą projekcyjną, służy ona do poznania i zrozumienia osoby badanej, jej wewnętrznego obrazu siebie, a także jej relacji z innymi członkami rodziny.

Metoda nawiązuje do propozycji Cormana (1964). Osobom badanym podawano instrukcję: „Narysuj rodzinę”. W badaniu korzystano z kartki papieru o formacie A-4, ołówka średnio-miękkiego, gumki. Dana metoda interesowała nas głównie pod względem uzyskania informacji na temat obrazu siebie osób badanych (posiadanych cech emocjonalnych) oraz specyfiki relacji pomiędzy osobą badaną a rodzicami. Do interpretacji rysunku dołączano wywiad z osobą badaną. Jak zaznaczają Oster i Gould (1999): „Rysunek stał się znakomitą metodą oceny stanu psychofizycznego pacjenta, a także okazją do wyrażania jego obecnych problemów i konfliktów” (s. 21) oraz: „Rysunek ułatwia też uzyskanie wglądu w ukryte konflikty, silne strony ego oraz cechy charakteru” (s. 23). Na podstawie rysunku można też próbować określić dynamikę zachodzącą między badanym a jego rodzicami oraz rodzeństwem (Oster, Gould, 1999).

WYNIKI BADAŃ

W interpretacji rysunków zostały uwzględnione elementy formalne i treściowe.

Analiza formalna rysunków. Jak twierdzi Braun-Gałkowska (2007): „Interpretacja wskaźników formalnych rysunku jest szczególnie ważna, gdyż wskaźniki te nie

są przez badanego kontrolowane świadomie i ujawniają stany emocjonalne, takie jak: niepokój, poczucie osamotnienia, agresywność, a także żywą emocjonalność i życzliwość” (s. 55). Spośród wskaźników formalnych szczególną uwagę zwracano na przestrzenną lokalizację rysunku (wykorzystanie kartki przez osobę badaną) oraz elementy graficzne (nacisk kredki). Dane zamieszczone poniżej dotyczą porównania trzech grup badanych pod względem lokalizacji rysunku w wymiarze pionowym i pionowym.

Tabela 1

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie kategorii lokalizacji przestrzennej na rysunku – wymiar pionowy

Przeźren pionowa	Typ rodziny			Ogółem	
	Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna		
Góra	Liczebność	3	6	1	10
	% z typ rodziny	5,7%	10,5%	1,7%	5,9%
	Reszta skorygowana	-0,1	1,8	-1,7	
Środek	Liczebność	15	27	33	75
	% z typ rodziny	28,3%	47,4%	55,9%	44,4%
	Reszta skorygowana	-2,8	0,6	2,2	
Dół	Liczebność	35	24	25	84
	% z typ rodziny	66,0%	42,1%	42,4%	49,7%
	Reszta skorygowana	2,9	-1,4	-1,4	
Ogółem	Liczebność	53	57	59	169
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(4, N = 169) = 12,951; p < 0,05$.

Analiza rysunków w wymiarze pionowym wykazała, że istnieją istotne różnice pomiędzy trzema grupami badanymi w rozmieszczaniu rysunku na kartce. Prawie połowa osób badanych z rodzin pełnych (55,9%) najczęściej rysowała pośrodku kartki. Rysunki młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych w porównaniu do wyników dwóch pozostałych badanych grup częściej wyróżniają się lokalizowaniem na dole kartki (66%). Według Braun-Gałkowskiej (2007): „Przesunięcie rysunku w dół wskazuje na zmęczenie, nerwice, depresje” (s. 54–55).

Tabela 2

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie kategorii lokalizacji przestrzennej – wymiar poziomy

Przestrzeń poziomie	Typ rodziny			Ogółem	
	Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna		
Lewo	Liczebność	24	12	40,0	40
	% z typ rodziny	45,3%	21,1%	6,8%	23,7%
	Reszta skorygowana	4,5	-0,6	-3,8	
Środek	Liczebność	28	40	55	123
	% z typ rodziny	52,8%	70,2%	93,2%	72,8%
	Reszta skorygowana	-3,9	-0,5	4,4	
Prawo	Liczebność	10	5	0	6
	% z typ rodziny	1,9%	8,8%	0,0%	3,6%
	Reszta skorygowana	-0,8	2,6	-1,8	
Ogółem	Liczebność	53	57,0	59	169
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(4, N = 169) = 30,960; p < 0,001$.

Analiza lokalizacji rysunków w wymiarze poziomym wykazała, że pod tym względem badane grupy istotnie różnią się pomiędzy sobą. Młodzież z rodzin pełnych (93,2%) oraz młodzież z rodzin rozwiedzionych (70,2%) częściej lokuje swoje rysunki pośrodku kartki w porównaniu do młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych (52,8%). W ostatnio wspomnianej grupie rysunki częściej lokalizują się w lewym rogu kartki (45,3%). W interpretacji Braun-Gałkowskiej (2007): „to może mówić o zajęciu się sobą, zatrzymaniu w rozwoju, regresji, chęci cofnięcia się do wcześniejszego etapu życia, który wydaje się bardziej szczęśliwy, w którym było się pod czujną i ciepłą opieką” (s. 53).

Podsumowując, za pomocą dwóch wskaźników uzyskano bardzo znaczącą informację wskazującą na to, że młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych więcej skupiona jest na przeszłości, co może wiązać się z gorszym samopoczuciem w sferze psychicznej.

Elementy graficzne. W interpretacji rysunków brano pod uwagę siłę nacisku ołówka.

Tabela 3

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie kategorii siły nacisku ołówka

Nacisk kredki	Typ rodziny			Ogółem	
	Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna		
Słaby	Liczebność	22	20	8	32
	% z typ rodziny	38,6%	3,3%	13,3%	18,1%
	Reszta skorygowana	4,9	-3,7	-1,2	
Silny	Liczebność	21	11	8	40
	% z typ rodziny	36,8%	18,3%	13,3%	22,6%
	Reszta skorygowana	3,1	-1,0	-2,1	
Średni	Liczebność	14	47	44	105
	% z typ rodziny	24,6%	78,3%	73,3%	59,3%
	Reszta skorygowana	-6,5	3,7	2,7	
Ogółem	Liczebność	57	60	60	177
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(4, N = 177) = 46,366; p < 0,001$.

Porównując ze sobą badane grupy młodzieży, należy wskazać, iż w rysunkach młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie częściej (38,6%) niż w rysunkach młodzieży z rodzin rozwiedzionych (3,3%) i pełnych (13,3%) występował słaby nacisk kredki. Również w rysunkach młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie częściej ujawniał się silny nacisk kredki (36,8%) w porównaniu do młodzieży z rodzin rozwiedzionych (18,3%) oraz pełnych (13,3%). Jak twierdzi Braun-Gałkowska (2007): „Silny nacisk kredki, ujawniający się w grubości kreski i nacisku na papier, powodującym czasem aż odcisnięcie na drugą stronę, mówi o silnym napięciu, odwadze, czasem gwałtowności. [...] Słaby nacisk kredki mówi o nieśmiałości, łagodności, czasami nerwicy i wysokim poziomie niepokoju” (s. 50).

Analiza treści rysunków. Interpretacja treści rysunku pozwala poznać i zrozumieć osobę badaną na tle sytuacji życia rodziny. Według Braun-Gałkowskiej (2007): „W Rysunku rodziny badany ukazuje siebie, swoje tendencje i swój obraz członków rodziny, życia rodziny i swojego w niej miejsca” (s. 55).

I. Diagnoza cech emocjonalnych

Diagnoza niepokoju. Przy analizie wszystkich cech emocjonalnych brano pod uwagę nie mniej niż trzy wskaźniki niepokoju za Braun-Gałkowską (2007). Do najważniejszych zalicza się – słaby nacisk kredki, wycieranie gumką, małe postacie, brak podstawy.

Tabela 4

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wskaźników niepokoju

Niepokój		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Wystąpił	Liczebność	37	15	4	56
	% z typ rodziny	67,30%	25,40%	6,70%	32,20%
	Reszta skorygowana	6,7	-1,4	-5,2	
Nie wystąpił	Liczebność	18	44	56	118
	% z typ rodziny	32,70%	74,60%	93,30%	67,80%
	Reszta skorygowana	-6,7	1,4	5,2	
Ogółem	Liczebność	55	59	60	174
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (4, N = 174) = 50,161; p < 0,05$.

Jak wykazują wyniki zamieszczone w tabeli 4, młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych więcej doświadcza niepokoju (67,3%), mniej charakterystyczny jest on dla młodzieży z rodzin rozwiedzionych (25,4%), najmniej zaś dla młodzieży z rodzin pełnych (6,7%). Na podstawie dokonanych analiz można wnioskować, że młodzież z rodziny emigrantów zarobkowych wyróżnia się niepokojem.

Diagnoza agresji. Pod uwagę brano formalne wskaźniki agresji (nacisk kredki) oraz treściowe (duże postacie, brutalność rysowania postaci, przedmioty dodane o agresywnej treści).

Tabela 5

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie agresji

Agresja		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Wystąpiła	Liczebność	23	10	5	38
	% z typ rodziny	41,8%	16,9%	8,3%	21,8%
	Reszta skorygowana	4,3	-1,1	-3,1	
Nie wystąpiła	Liczebność	32	49	55	136
	% z typ rodziny	58,2%	83,1%	91,7%	78,2%
	Reszta skorygowana	-4,3	1,1	3,1	
Ogółem	Liczebność	55	59	60	174
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (2, N = 174) = 20,100; p < 0,001$.

Na podstawie uzyskanych wyników można wnioskować, że znacznie wyższy procent młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych (41,8%) cechuje się agresją, w porównaniu z młodzieżą z rodzin rozwiedzionych (16,9%) i pełnych (8,3%).

Połączenie niepokoju i agresji. Analizując uzyskane wyniki zauważono, że u badanej młodzieży występuje połączenie wskaźników agresji oraz niepokoju. Na fakt połączenia takich wskaźników zwracają uwagę współcześni naukowcy od metod projekcyjnych np. Braun-Gałkowska (2007). Połączenie agresji i niepokoju dotyczy zarówno formalnych, jak i treściowych wskaźników.

Tabela 6

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wystąpienia agresji w połączeniu z niepokojem

Połączenie agresji z niepokojem		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Wystąpiło	Liczebność	12	3	1	16
	% z typ rodziny	22,6%	5,1%	1,7%	9,3%
	Reszta skorygowana	4,0	-1,4	-2,5	
Nie wystąpiło	Liczebność	41	56	59	156
	% z typ rodziny	77,4%	94,9%	98,3%	90,7%
	Reszta skorygowana	-4,0	1,4	2,5	
Ogółem	Liczebność	53	59	60	172
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (2, N = 172) = 16,568; p < 0,001$.

Z wyników zamieszczonych w tabeli 6 możemy wnioskować, że połączenie dwóch negatywnych emocji – agresji i niepokoju – częściej cechuje młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych (22,6%), mniej natomiast młodzież z rodzin rozwiedzionych (5,1%) i pełnych (1,7%).

Diagnoza cech depresyjnych. Do branych pod uwagę wskaźników zaliczono następujące: pominięcie na rysunku własnej postaci, pominięcie części swego ciała, bardzo małe postacie, umieszczenie siebie w dolnej części kartki, zwłaszcza w prawej dolnej ćwiartce („Ziemia”), w wywiadzie o rysunku osoba uznaje siebie za nieszczęśliwego w rodzinie. Za wystarczającą liczbę wskaźników uznano nie mniej niż trzy.

Tabela 7

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wystąpienia depresji

Depresja		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Wystąpiła	Liczebność	8	0	0	8
	% z typ rodziny	15,4%	0%	0%	4,7%
	Reszta skorygowana	4,4	-2,1	-2,1	
Nie wystąpiła	Liczebność	44	58	60	162
	% z typ rodziny	84,6%	100%	100%	95,3%
	Reszta skorygowana	-4,4	2,1	2,1	
Ogółem	Liczebność	52	58	60	170
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (2, N = 172) = 19,050; p < 0,001$.

Wyniki badań zawarte w tabeli 7 wskazują, że młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych różni się od dwóch pozostałych grup pod kątem nasilenia depresji, wskaźnik ten stanowi 15,4%.

Podsumowując powyżej przedstawione wyniki można wnioskować, iż u młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie nasilone są cechy emocjonalne (lęku, agresji, połączenia lęku i agresji oraz depresji) w porównaniu do młodzieży z rodzin rozwiedzionych i pełnych.

II. Specyfika relacji w rodzinie z perspektywy osób badanych

Badając specyfikę relacji osoby badanej z rodzicami, pod uwagę brano następujące wskaźniki: pominięcie na rysunku kogoś z rodziców (lub dwóch), waloryzację/ dewaloryzację rodziców, braki części ciała u rodziców, kolejność rysowania postaci na rysunku, przestrzenną lokalizację osoby badanej wobec rodziców.

Pominięte postacie

Tabela 8

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie pominiętej postaci

Pominięte osoby		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Ojca	Liczebność	4	31	0	35
	% z typ rodziny	30,8%	86,1%	0,0%	70,0%
	Reszta skorygowana	-3,6	4,0	-1,5	
Matki	Liczebność	3	0	0	30
	% z typ rodziny	23,1%	0,0%	0,0%	6,0%
	Reszta skorygowana	3,0	-2,9	-0,3	

	Liczebność	3	2	0	5
Autora	% z typ rodziny	23,1%	5,6%	0,0%	10,0%
	Reszta skorygowana	1,8	-1,7	-0,3	
	Liczebność	3	1	1	5
Obydwojga rodziców	% z typ rodziny	23,1%	2,8%	100,0%	10,0%
	Reszta skorygowana	1,8	-2,7	3	
	Liczebność	0	2	0	2
Autora i 1 -go rodzica	% typ rodziny	0%	5,6%	0,0%	4,0%
	Reszta skorygowana	-0,9%	0,9	-0,2	
	Liczebność	13	36	1	50
Ogółem	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (8, N = 50) = 29,444; p < 0,001$.

Zamieszczone w tabeli 8 dane wykazują, że istnieją istotne różnice w wynikach trzech badanych grup ze względu na pominięcie na rysunku postaci:

– matki. Spośród trzech badanych grup tylko w grupie młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych występuje pominięcie postaci matki przez blisko $\frac{1}{4}$ badanych, co może świadczyć o zaburzeniach relacji pomiędzy osobą badaną a matką;

– ojca. Pominięcie postaci ojca odnotowano u 30% osób z rodzin emigrantów zarobkowych oraz 86,1% osób z rodzin rozwiedzionych, co z kolei może wskazywać na zaburzone relacje osób badanych z ojcami;

– obojga rodziców. U młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych również znacznie częściej występuje pominięcie na rysunku obojga rodziców i stanowi 23,1% w porównaniu do młodzieży z rodzin rozwiedzionych (2,8%), co również może wskazywać na zakłócone relacje rodzinne.

Pominięta osoba, według Braun-Gałkowskiej (2007), to „ta, która budzi niepokój, lęk, niechęć” (s. 57). Grochocińska (1992) zaznacza, że „brak postaci ojca na rysunku może mieć swoje uzasadnienie w chwilowej nieobecności ojca w domu, jak również w słabych więziach emocjonalnych łączących dziecko z ojcem” (s. 56 – 57). Nikolskaja (2003) brak jednego z członków rodziny na rysunku traktuje jako: a) obecność nieświadomych negatywnych uczuć wobec tego człowieka [...]; b) brak kontaktu emocjonalnego z tym człowiekiem – tak, niby go nie ma w wewnętrznym świecie podmiotu (s. 39). Można więc wnioskować, iż nieobecność rodzica na rysunku łączy się z zanikaniem więzi emocjonalnych pomiędzy nim a osobą badaną.

Waloryzacja/dewaloryzacja rodziców. Za najważniejsze wskaźniki waloryzacji przyjęto następujące: umieszczenie w centrum kartki; miejsce tej osoby na rysunku jest „najlepsze”; osoba rysowana najstaranniej, z największą liczbą szczegółów, osoba, która ma największą liczbę przedmiotów dodanych (torebkę, kapelusz itd.), wielkość postaci. Wskaźniki dewaloryzacji: osoba rysowana u brzegu kartki; osoba rysowana niestarannie, z mniejszą liczbą szczegółów, bardzo małe postacie.

Tabela 9

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie waloryzacji/dewaloryzacji matki

Kategoria		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Waloryzowana postać	Liczebność	6	0	3	9
	% z typ rodziny	11,8%	0,0%	5,2%	5,4%
	Reszta skorygowana	2,4	-2,2	-0,1	
Taka sama jak inni	Liczebność	43	57	55	155
	% z typ rodziny	84,3%	100%	94,8%	93,4%
	Reszta skorygowana	-3,1	2,5	0,6	
Dewaloryzowana postać	Liczebność	2	0	0	2
	% z typ rodziny	3,9%	0,0%	0,0%	1,2%
	Reszta skorygowana	2,1	-1,0	-1,0	
Ogółem	Liczebność	51	57	58	166
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(4, N = 166) = 12,121; p < 0,05$.

Jak wskazują wyniki zamieszczone w tabeli 9, młodzież z rodzin rozwiedzionych (100%) oraz młodzież z rodzin pełnych (94,8%) rysuje swe matki tak samo jak innych członków rodziny, natomiast u młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych ten odsetek jest niższy – 84,3%. U dwóch osób (3,9%) z rodzin emigrantów zarobkowych dostrzeżono dewaloryzację matki, co może wskazywać na istniejący konflikt pomiędzy osobą badaną a matką.

Tabela 10

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie waloryzacji/dewaloryzacji ojca

Kategoria		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Waloryzowana postać	Liczebność	4	0	6	10
	% z typ rodziny	8,7%	0,0%	10,3%	7,6%
	Reszta skorygowana	0,4	-1,7	1,1	
Taka sama jak inni	Liczebność	41	25	52	118
	% z typ rodziny	89,1%	89,3%	89,7%	89,4%
	Reszta skorygowana	-0,1	-0,0	0,1	

Dewaloryzowana postać	Liczebność	1	3	0	4
	% z typ rodziny	2,2%	10,7%	0,0%	3,0%
	Reszta skorygowana	-0,4	2,7	-1,8	
Ogółem	Liczebność	46	28,0%	58	132
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(4, N = 132) = 10,110; p < 0,05$.

Wyniki zamieszczone w tabeli 10 wykazują, iż większość młodzieży we wszystkich trzech grupach w podobny sposób rysuje postać ojca, czyli, „tak samo jak innych”. Dewaloryzacja ojca częściej miała miejsce w rysunkach dwóch badanych grup: osób z rodzin rozwiedzionych (10,7%) oraz emigrantów zarobkowych (1,2%).

Waloryzacja / dewaloryzacja autorów rysunków. Młodzież we wszystkich trzech grupach badanych rysowała własną postać w podobny sposób do innych przedstawionych postaci, nie przypisując sobie jakiejś specjalnej pozycji ani w sensie waloryzacji, ani dewaloryzacji własnej postaci ($\chi^2(4, N = 165) = 4,895; p < 0,29; ni$).

Żeby uzyskać istotniejsze dane co do specyfiki relacji osób badanych w rodzinie, osobno obliczono każdy z następujących wskaźników: kolejność rysowania postaci, braki części ciała odpowiedzialnych za komunikację oraz przestrzenną lokalizację osoby badanej na rysunku w stosunku do rodziców.

Kolejność przedstawionych postaci na rysunku. Analiza wyników wykazała, że istnieją istotnie statystyczne różnice pomiędzy wynikami trzech badanych grup $\chi^2(8, 133) = 31,029; p < 0,001$ ze względu na kolejność przedstawienia postaci ojca na rysunku. Znacznie częściej młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych rysuje postać ojca na pierwszym miejscu (57,1%) w porównaniu do młodzieży z rodzin pełnych (32,8%) oraz rozwiedzionych (26,9%). Porównanie rysunków młodzieży pod kątem kolejności przedstawienia postaci matki na rysunku nie wykazało istotnych różnic pomiędzy grupami ($\chi^2(8, 169) = 11,757; p < 0,162$). We wszystkich trzech grupach matka najczęściej rysowana na drugim miejscu. U młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych procentowy wskaźnik sięga 48,1%, u młodzieży z rodzin rozwiedzionych 32,2%, natomiast u młodzieży z rodzin pełnych – 44,8%. Istotne różnice zauważono pomiędzy trzema grupami w przedstawianiu na rysunkach własnej postaci ($\chi^2(8, 169) = 25,919; p < 0,001$). Najczęściej młodzież z rodzin rozwiedzionych rysowała własną postać na pierwszym miejscu (50%) w porównaniu do grupy młodzieży z rodzin pełnych (25%) oraz emigrantów zarobkowych (17%). Młodzież z rodzin pełnych najczęściej rysowała siebie na trzecim miejscu (30%) w porównaniu do młodzieży z grupy rodzin emigrantów zarobkowych (17%) oraz rozwiedzionych (10,7%). Natomiast młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych częściej rysowała siebie na ostatnim miejscu (45,3%) w porównaniu do młodzieży z rodzin pełnych (35%) oraz rodzin rozwiedzionych (17,9%). Te wyniki z kolei wskazywać mogą na obniżoną samoocenę u badanych osób z rodzin emigrantów zarobkowych.

Braki części ciała

Tabela 11

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wystąpienia braków części ciała u matki

Wystąpienia braków części ciała		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Występują	Liczebność	16	20	4	40
	% z typ rodziny	31,4%	33,9%	6,9%	23,8%
	Reszta skorygowana	1,5	2,3	-3,7	
Nie występują	Liczebność	35	39	54	128
	% z typ rodziny	68,6%	66,1%	93,1%	76,2%
	Reszta skorygowana	-1,5	-2,3	3,7	
Ogółem	Liczebność	51	59	58	168
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (2, N = 168) = 14,064; p < 0,001$.

Dane zamieszczone w tabeli 11 wykazują, iż ponad 30% młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych przedstawia osobę matki z brakami części ciała (twarzy, rąk, stóp). Ten wynik wskazywać może na zaburzone relacje pomiędzy osobami badanymi a ich matkami.

Tabela 12

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wystąpienia braków części ciała u ojców

Wystąpienia braków części ciała		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Występują	Liczebność	18	7	3	28
	% z typ rodziny	38,3%	25,9%	5,2%	21,2%
	Reszta skorygowana	3,6	0,7	-4,0	
Nie występują	Liczebność	29	20	55	104
	% z typ rodziny	61,7%	74,1%	94,8%	78,8%
	Reszta skorygowana	-3,6	-0,7	4,0	
Ogółem	Liczebność	47	27	58	132
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2 (2, N = 168) = 14,064; p < 0,001$.

Porównanie wyników trzech badanych grup wskazuje na to, że w rysunkach osób z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie częściej występują braki części ciała w postaci ojca – 38,3%, w porównaniu do rysunków młodzieży z rodzin rozwiedzionych (25,9%) i pełnych (5,2%). Te wyniki mogą wskazywać na zaburzone relacje osób badanych z ojcami.

Porównując ze sobą wyniki trzech badanych grup ze względu na wskaźnik – braki części ciała w postaciach narysowanych rodziców, dochodzimy do wniosku, że w rysunkach osób z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie częściej ujawniają się braki części ciała odpowiadających za komunikację zarówno u matek, jak i ojców, co z kolei może sygnalizować zaburzenia w relacjach osób badanych z rodzicami.

Tabela 13

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie wystąpienia braków części ciała u autorów rysunków

Wystąpienia braków części ciała		Typ rodziny			Ogółem
		Rodzina emigrantów zarobkowych	Rodzina rozwiedziona	Rodzina pełna	
Występują	Liczebność	22	13	5	40
	% z typ rodziny	42,3%	23,2%	8,3%	23,8%
	Reszta skorygowana	3,8	-0,1	-3,5	
Nie występują	Liczebność	30	43	55	128
	% z typ rodziny	57,7%	76,8%	91,7%	76,2%
	Reszta skorygowana	-3,8	0,1	3,5	
Ogółem	Liczebność	52	56	60	168
	% z typ rodziny	100%	100%	100%	100%

Adnotacja. $\chi^2(2, N = 168) = 17,741; p < 0,001$.

Wyniki zamieszczone w tabeli 13 wykazują że, młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych znacznie częściej reprezentuje w rysunkach braki części ciała własnej postaci (42,3%) w porównaniu do młodzieży z rodzin rozwiedzionych (23,2%) oraz pełnych (8,3%). Uzyskane wyniki wskazują na to, że u młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych częściej występują trudności komunikacyjne pomiędzy członkami rodziny.

Porównanie rysunków młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych, rodzin rozwiedzionych oraz pełnych w zakresie przestrzennej lokalizacji osoby badanej w odniesieniu do rodziców nie wykazują istotnych różnic pomiędzy grupami ($\chi^2(6, 167) = 10,766, p < 0,096$). Rzadko spotykanym okazały się elementy dodane oraz dodatkowe wśród porównywanych grup.

PODSUMOWANIE I DYSKUSJA WYNIKÓW

Analiza rysunków młodzieży udowodniła, że rodzice adolescentów nadal pozostają dla nich jednym z kluczowych punktów odniesienia, nawet jeżeli system rodzinny został zakłócony. Trafnie zauważa Herbert (2004), że mogą zachodzić radykalne zmiany w wewnętrznych i zewnętrznych formach rodziny, ale nie w jej popularności, czy znaczeniu w życiu jej członków. Rodzina nadal pozostaje ważną i powszechną formą społeczną bez względu na pozytywne i negatywne wydarzenia oraz różnorodne doświadczenia jej członków. Niemniej jednak wymowny jest fakt, iż dorastanie w dysfunkcyjnych rodzinach, zwłaszcza tych powstałych wskutek długotrwałej emigracji zarobkowej, oddziałuje w sposób negatywny na osób dorastających.

Wyniki przeprowadzonych badań dają podstawę do stwierdzenia, iż przyjęta hipoteza badawcza została potwierdzona. Brak bogactwa codziennych pozytywnych relacji z rodzicami, doświadczanie trudnych sytuacji w rodzinie spowodowanych długotrwałą nieobecnością rodziców z powodu emigracji zarobkowej przyczynia się do frustracji potrzeby przynależności u młodzieży i ujawnia się w postaci licznych negatywnych emocji oraz zaburzonych relacji z rodzicami.

Analiza formy i treści rysunków wykazała, że u młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych miało miejsce pominięcie postaci matki oraz obydwojga rodziców, co z kolei może wskazywać na zaburzone relacje wewnątrzrodzinne.

Analiza występowania różnic między młodzieżą z różnych typów rodzin w zakresie cech emocjonalnych (łękliwości, agresywności, depresyjności) wykazała następujący układ wyników: 1) pod kątem agresywności: znacznie wyższy procent młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych cechował się agresją (41,8%), w porównaniu z młodzieżą z rodzin rozwiedzionych (16,9%) i pełnych (8,3%); 2) pod kątem łękliwości: wyższy odsetek dostrzeżono również w grupie młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych (67,3%) w porównaniu do młodzieży z rodzin rozwiedzionych (25,4%) i pełnych (6,7%); 3) pod kątem depresyjności: należy wskazać, iż tylko w rysunkach młodzieży z rodzin emigrantów zarobkowych zauważono nasilenie depresyjności (15,4%). Uzyskane dane pozwalają na stwierdzenie, iż młodzież z rodzin emigrantów zarobkowych różni się od młodzieży z dwu pozostałych grup pod względem posiadanych cech emocjonalnych.

Rysunki młodzieży z rodzin pełnych wyrażają poczucie bezpieczeństwa i pozytywne relacje z rodzicami, świadczą o mniej negatywnych uczuciach i konfliktach, co z kolei stwarza bardziej pozytywne warunki dla kształtowania pozytywnego obrazu siebie u młodzieży.

Wydaje się, iż długotrwała nieobecność rodzica z powodu emigracji zarobkowej nie pozwala spełniać stabilnej opieki i troski o dzieci i przyczynia się do poważnych zakłóceń w sferze zaspokajania potrzeby przynależności u dorastających dzieci. Wyniki badań potwierdzają podstawowe założenia koncepcji przynależności Baumeistera i Leary'ego (1995), sugerującej, iż osoby akceptowane, włączone w szereg pozytywnych relacji interpersonalnych, doznają takich emocji jak radość, podniecenie, zadowolenie i spokój, natomiast w życiu osób odrzuczanych, wyłączanych lub ignorowanych dominują silne negatywne uczucia takie jak lęk, depre-

sja, smutek, zazdrość i samotność (s. 508). Brak stabilnych pozytywnych relacji ze znaczącymi innymi, a więc brak warunków do zaspokajania potrzeby przynależności, prowadzi do różnorodnych konsekwencji patologicznych. Osoby, nie posiadające przynależności są bardziej podatne na zachowania neurotyczne, nieadekwatne, destrukcyjne. Chodzi między innymi o takie problemy behawioralne jak spowodowanie wypadków drogowych, odpowiedzialność karna czy samobójstwa (Baumeister, Leary, 1995, s. 115). Ponadto potrzeba przynależności rozpatrywana jest jako jeden z ważnych czynników, skłaniających młodzież do wtapiania się w gangi przestępcze, pełniące w tym przypadku rolę swoistych „rodzin” zastępczych (zob. Olmos, 1994; por. Jankowski, 1991 na podstawie Baumeister i Leary, 1995, s. 509).

Wyniki badania sugerują konieczność zwrócenia uwagi społeczeństwa (psychologów, pedagogów, rodziców) na funkcjonowanie takiego typu rodzin oraz dorastających w nich dzieci. Artykuł adresowany jest wszystkim osobom zainteresowanym problemem dorastania dzieci w rodzinach dotkniętych syndromem długotrwałej rozłąki migracyjnej. Wzrastająca tendencja do nasilania się zjawiska emigracji zarobkowej narzuca konieczność poznania i poszukiwania sposobów rozwiązania problemów, dotyczących pozostawianych przez migrujących rodziców dzieci w kraju pochodzenia. Można przypuszczać, iż podjęta w tym artykule próba zbadania obrazu siebie osób dorastających w sytuacji długotrwałej rozłąki migracyjnej przyczyni się do głębszego rozumienia psychologicznej sytuacji dzieci w takiego typu rodzinach, przyda się do konstruowania skutecznych programów terapeutycznych, jak również działań wychowawczych wobec dzieci dorastających w określonym typie rodzin.

BIBLIOGRAFIA

- Baumeister, R. F., Leary, M. R. (1995). The Need to belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497–529.
- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Wydanie 1. (przełożył A. Wojciechowski). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bera, R. (2008). *Aksjologiczny sens pracy a poczucie jakości życia młodych migrantów polskich*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Braun-Galkowska, M. (2008). *Psychologia domowa*. Lublin: WN KUL.
- Braun-Galkowska, M., Steuden, S. (2003). Projekcja niepokoju w rysunku. W: M. Łaguna, B. Lachowska (red.), *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych* (s. 87–96). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Braun-Galkowska, M. (2004). Projekcyjny obraz siebie osób przeżywających poczucie osamotnienia. W: A. Penar (red.), *Rysunek projekcyjny w badaniu obrazu siebie* (s. 13–24). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Braun-Galkowska, M. (2007). *Poznanie systemu rodzinnego*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Braun-Galkowska, M. (1991). *Metody badania systemu rodzinnego*. Lublin: Katedra Psychologii Wychowawczej KUL.

- Bray, J. H., Hetherington, E. M. (1993). Families in Transition: Introduction and Overview. *Journal of Family Psychology*, 7, 3–8.
- Brzezińska, A. I., Appelt, K., Ziółkowska, B. (2008). Psychologia rozwoju człowieka. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2. (s. 96 – 315). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Byng-Hall, J. (1995). Creating a Secure Family Base: Some Implications of Attachment Theory for Family Therapy. *Family Process*, 34, 45 – 58.
- Chuang, S. S., Gielen, U. P. (2009). Understanding Immigrant Families From Around the World: Introduction to the Special Issue, *Journal of Family Psychology*, 3, 275–278.
- Corman, L. (1964). *Le Test du dessin de famille dans la pratique medico-pedagogique*.
- Danilewicz, W. (2010). *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenie wspólnoty rodzinnej*. Białystok: „Trans Humana”.
- Dyczewski, L. (2009). *Wyobrażenia młodzieży o własnej rodzinie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Field, D. (1996). *Osobowości rodzinne: zrozumienie korzeni swojej osobowości kluczem do zrozumienia siebie i innych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Logos”.
- Goodman, R., Scott, S. (2000). *Psychiatria dzieci i młodzieży* (tłumaczenie A. Dunajskiej). Wrocław: Wydawnictwo Urban & Partner.
- Gorbaniuk, J. (2011). Diagnoza gotowości dzieci z rodzin migracyjnych do komunikacji z innymi w świetle badań rysunkiem „Moja rodzina”. *Roczniki Nauk o Rodzinie*, 3, 277–294.
- Grochocińska, R. (1992). *Życie dziecka w warunkach tymczasowej i stałej separacji matki i ojca*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Harwas-Napierała, B. (2010). Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 11–21). Warszawa: „Difin”.
- Herbert, M. (2004). Parenting Across the Lifespan. W: M. Hoghugh, N. Long (red.), *Handbook of parenting. Theory and research for practice* (s. 55–71). London Thousand Oaks New Delhi: SAGE Publications.
- Kawczyńska-Butrym, Z. (2008). Migracja: Perspektywa mikrospołeczna – indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty. W: M. St. Zięba (red.), *Migracja – wyzwanie XXI wieku* (s. 109–117). Lublin: KUL.
- Kozdrowicz, E. (2008). Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej. *Zeszyty Metodyczne*, 8, 21–35.
- Kroger, J. (2000). *Identity development. Adolescence Trough Adulthood*. USA: Sage Publications.
- Łaguna, M. (2002). A Review of the Research Using the Draw – a – Family Test in the Version Developed by M. Braun-Gałkowska. W: B. Lachowska, M. Łaguna (ed.), *Draw – a – Family Test in Psychological Research* (s. 139–149). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Marienko, B. (2006). *Psychichne zdorovia v period suspilnoi transformacii*. W: I. Galecka, T. Sosnowski (red.), *Psychologia zdorovia: teoria i praktyka* (s. 85–88), Lviv: Vydavnyctvo Lvivskogo Nacionalnogo Universytetu.

- Nikolskaja, I. M. (2003). Risunok semji. W: E. G. Ejdemiller, I. V. Dobriakov, I. M. Nikolskaja (red.), *Diagnostika semji i semejnaja psihoterapija*, (s. 37–49). Sankt-Peterburg: Izdatelstwo Reč.
- Oster, G. D., Gould P. (1999). *Rysunek w psychoterapii* (przekład A. Kacmajor, M. Kacmajor). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Parreñas, R. S. (2010). Transnational Mothering: A Source of Gender Conflicts in the Family, *North Carolina Law Review*, 88, 1825–1856.
- Pipp, S., Jennings, S., Shaver, Ph., Lamborn, S., Fischer, K. W. (1985). Adolescents' Theories About the Development of Their Relationships With Parents. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 991–1001.
- Plopa, M. (2005). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pomerantz, E. M., Thompson, R. A. (2010). Parents' Role in Children's Personality Development. The psychological Resource Principle. W: *Handbook of Emotion Regulation* (s. 351–369). James J. Gross. New York: The Guilford Press.
- Roggers, C. (1991). *Terapia nastawiona na klienta. Grupy spotkaniowe*. (Przekład: A. Dodziuk, E. Knoll), Wrocław: Thesaurus – Press.
- Sullivan, A. (2009). *Widczuwajuczy sercebyttia migranta*, Lviv: Artos.
- Szokało, O. (2009). *Misija czetwertoji chwyli*. W: *Ukraińska nacija i nacjonalna ideja*. Dostępne: 20 V 2013: http://_www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/oiu/2009_3-4/7-Shok.pdf.
- Vivona, J. M. (2000). Parental Attachment Styles of Late Adolescents: Qualities of Attachment Relationships and Consequences for Adjustment. *Journal of Counseling Psychology*, 47, 316–329.
- Walczak, B. (2008). Migracje rodzicielskie. *Zeszyty Metodyczne*, 8, 7–20.
- Waters, E., Weinfield, N. S., Hamilton, C. E. (2000). The stability of Attachment Security from Infancy to Adolescence and Early Adulthood: General Discussion, *Child Development*, 71, 703–706.
- ZAHIDNET (2011). *3,5 mln ukrain's'kykh ditej – socialni syroty*. Dostępne: 10.12.2011: http://deti.zp.ua/show_article.php?a_id=505309.